

आठराई गाउँपालिकाभित्रको सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषाको पठनपाठन

चलनचन्द्र कन्दडवा*

सार

प्रस्तुत लेख नेपालका सामुदायिक विद्यालय विशेष गरेर तेह्रथुम जिल्ला आठराई गाउँपालिका भित्रका विद्यालयहरूमा मातृभाषा शिक्षाको पठनपाठनको अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ । वि.सं.२०७८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा १२४ भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका छन् । मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धमा रहेका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिले पारित गरेका घोषणापत्रहरू एवं प्रतिवद्धताहरूको समेत यो लेखमा चर्चा गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकाभित्र मातृभाषा सञ्चालनमा रहेका विद्यालयहरू, भाषा र शिक्षकका नाम, बोलिने भाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्य, देखा परेका समस्याहरू, मातृभाषा शिक्षाको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू र विद्यमान अवस्था निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू सूक्ष्म रूपमा अध्ययन तथा सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी आठराई गाउँपालिकामा सञ्चालनमा रहेको मातृभाषा पठनपाठनको विश्लेषण गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकामा मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा विभिन्न चुनौतीहरू देखापरेका छन् । मातृभाषाको सवालमा लेख्यीकरणको स्तरमा विकास भएका भाषाहरूको राष्ट्रिय स्तरमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण भएर यहाँका विद्यालयहरूमा पठनपाठन भइरहेको छ । तर समयमै त्यस्ता सामग्रीहरू विद्यालयमा उपलब्ध नहुनाले सिकाइ प्रभावकारी हुन सकेको छैन । यसमा आफ्नो पालिका क्षेत्रभित्र बोलिने भाषाहरूको संरक्षण र विकासका लागि आठराई सरकार जिम्मेवार देखिन्छ । तर खासगरी विद्यालयहरू मातृभाषा शिक्षणका लागि जिम्मेवार नभएको अवस्था विद्यमान छ । मातृभाषाका लागि नियुक्त शिक्षकहरूलाई अरु नै विषय पढाउन लगाउने गरेको र अभिभावक विशेष गरेर मातृभाषी समुदायहरू नै मातृभाषा शिक्षणप्रति अनुदार भएको कारण प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समस्या रहेको छ ।

* मा.शि. द्वितीय, श्री भगवती मावि, आठराई-७, तेह्रथुम, Chalan.2012pbp@gmail.com

शब्दकुञ्जी : विद्यालय, मातृभाषा, पठनपाठन, पहिलोभाषा, बहुसङ्ख्यक

विषय प्रवेश

बालकले सबैभन्दा पहिले आमासँग र घरपरिवारमा रहेर सिक्ने भाषालाई पहिलो भाषा वा मातृभाषा भनिन्छ । यसलाई आमाले बोल्ने र आमाबाट सिक्ने भनेर मातृभाषा भनिएको हो । साधारण अर्थमा विद्यार्थीको पहिलो भाषा वा विद्यार्थीले घरमा बोल्ने भाषालाई विद्यालयमा शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिनुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ । (म.आ.ब.शि.परिचय पुस्तिका, शिक्षा विभाग २०६९) आमाको गर्भमा नै सुनेको, जन्मेपछि सबैभन्दा पहिले जानेको र बोलेको भाषा नै मातृभाषा हो । मातृभाषा आमाको दुध समान नै सुपाच्य पोषिलो र रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता भएको हुन्छ । विशेषगरी नेपाललगायत विश्वभरिका आदिवासी र अन्य समुदायको लागि मातृभाषा पहिचानको प्रमुख आधार पनि हो । मातृभाषाका माध्यमबाट बालबालिकालाई सांस्कृतिक परिवेशको ज्ञान बुझ्न सहज हुन्छ । यसर्थ बालबालिकाले घरमा वा समुदायमा बोल्ने भाषा नै विद्यालयमा पनि बोल्न र पढ्न पाउनु पर्छ भनेर भाषिक मानव अधिकारवादीहरूले आवाज बुलन्द गरेका छन् र गरिरहेका छन् । अध्ययन अनुसन्धानहरूले पनि यस्तै तथ्यहरू पुष्टी गरेका छन् । यसर्थ मातृभाषामा शिक्षा पाउनु मातृभाषी बालबालिकाको जन्मसिद्ध अधिकार हो । यो अधिकार सबैपक्षबाट सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । (योञ्जन, २०७६ पृ : १५)

विद्यालयमा बालबालिकाको लागि तिनले नबुझ्ने भाषा प्रयोग गर्नु हुँदैन । यसले उनीहरूलाई समाजका उत्पादनशील सदस्य हुन मद्दत गर्दैन बरु त्यसमा बाधा पुऱ्याउँछ । भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका विद्यार्थीहरूका लागि प्रभावकारी पठनपाठन हुन आवश्यक छ । प्रष्टसग बुझिने भाषामा पढाइ हुँदा बढी प्रभावकारी हुने भएकोले कुनै पनि सिकाइ प्रक्रियामा कुन भाषामा पढाइ हुन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । यसले गर्दा शिक्षामा बालबालिकाको पहुच पुऱ्याउन र सिकाइ प्रक्रियामा तिनलाई अधिकतम रूपमा सहभागी गराई अपेक्षित सिकाई उपलब्धि हासिल गराउन मातृभाषाको माध्यमबाट पढाई हुनु महत्वपूर्ण कुरा हो (अन्तर्राष्ट्रिय भाषा वर्ष, २००८, पृ : ४५)।

प्रा. जिम कुमिन्स (२००८) का अनुसार, बालबालिकाको सिकाइ विकासको तहलाई वृद्धि गर्न उसको दोस्रो भाषिक सिप विकास गराउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । उपरोक्त तथ्यका आधारमा जो बालबालिकाहरूले आफ्नो मातृभाषामा शैक्षिक जग बलियो बनाएका हुन्छन्, उनीहरूले दोस्रो र तेस्रो भाषामा पनि साक्षरता सीपको विकास प्रभावकारी तरिकाबाट सिक्किरहेका हुन्छन् । यस तथ्यहरूका अनुसार बालबालिकाहरूको मातृभाषालाई पूर्वप्राथमिक तथा प्राथमिक विद्यालयका सुरुका कक्षामा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु गुणस्तरिय शिक्षाको महत्वपूर्ण पाटो हो । (बाइलिङ्ग्युअल चिल्डरेन्स मदर टङ्ग, पृ : १७)

बहुभाषिक शिक्षाको सन्दर्भमा पहिलो भाषा (मातृभाषा जुन घरपरिवारमा सिक्किन्छ, बोल्किन्छ) दोस्रो भाषा राष्ट्रिय र तेस्रो भाषा अङ्ग्रेजी भाषाको लागि बलियो आधार हो । साथै यसले सबै भाषाको जीवनपर्यन्त सिकाइको लागि तिनीहरूको प्रयोग र उपयोगी सिप हासिल गर्न सहयोग गर्दछ (मलोन, पृ. २००५)।

आज विश्वमा अल्पसङ्ख्यामा रहेका भाषाभाषीहरूले आफ्नो भाषाको प्रयोग र विकासभन्दा बहुसङ्ख्यक भाषीहरूको भाषा सिक्न र प्रयोग गर्नका लागि बढ्दो दबाबको सामना गरिरहेका छन् । हिजोआजको

शैक्षिक अभ्यास र अवसरहरूले बारम्बार भाषिक विविधताहरूलाई बहिष्कृत गर्ने र अल्पसङ्ख्यामा रहेका भाषाभाषीहरूलाई कम महत्व दिने काम पनि भएको छ । नेपालमा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि निर्देशिका समेत तयार भईसकेको छ । तर पनि स्थानीय तहमा पर्याप्त मात्रामा बहुभाषिक शिक्षाको बारेमा शिक्षकहरू, नीति निर्माताहरू, भाषाशास्त्रीहरू र समुदायबिच आफ्ना ज्ञान, विचार र दृष्टिकोणहरूको बारेमा अन्तरक्रिया गर्ने अवसर र एक आपसमा आदान प्रदान गर्ने क्रममा शिक्षा मन्त्रालयदेखि प्रदेश वा स्थानीय तहसम्म आवश्यक समन्वय र व्यवस्थापन गर्न सकिरहेको छैन (हारिसन, २०१८)।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा १२४ भाषा र विभिन्न भाषिकाहरू बोलिदै आएको छ । धेरै जातीय समुदायले बोल्ने भाषाहरू लेपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् भने कतिपय जातीय समुदायले बोल्ने भाषाहरू लोप भईसकेका छन् । यसरी विभिन्न समुदायले बोल्ने भाषाहरू लोप भएसँगै त्यस समुदायको सभ्यता र संस्कृति पनि नष्ट हुन्छ र अस्तित्व नै सङ्कटमा पर्छ । कोलम्बिया विश्वविद्यालयका प्राध्यापक म्याक होर्टरका अनुसार अहिले विश्वमा बोलिने ६,००० भाषामध्ये अबको एक शताब्दीपछि ६०० मात्र भाषाहरू रहनेछन् अरुभाषाहरू प्राय मृत हुनेछन् । त्यसैले त्यस्ता भाषाहरूलाई जीवन्त राख्न, सबै जातीय समुदायको अस्तित्वलाई बचाइराख्न मातृभाषामा शिक्षा दिनु अपरिहार्य भईसकेको छ । केही व्यक्तिहरूले विद्यालयमा मातृभाषा विषयको पठनपाठन हुने गरेको छ भने यसैलाई मातृभाषामा शिक्षा भन्ने गरेको पनि सुनिन्छ । यो भनेको मातृभाषाको पठनपाठन हो, मातृभाषामा शिक्षा होइन । बालवालिकाहरूलाई उनीहरूको भाषामा सक्षम बनाउने उद्देश्यका लागि मातृभाषा विषयको पठनपाठन गराइन्छ । विषयका रूपमा मातृभाषाको शिक्षण सिकाई पठन र लेखनको अभ्यासमा केन्द्रित रहेको हुन्छ र त्यसबाट मानक बोलाइसमेतको शिक्षण हुन्छ । नेपालमा आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रमले कक्षा १-३, ४-५, ६-८ मा ४ पाठ्यघण्टा र १२८ कार्यघण्टाको स्थानीय विषय वा मातृभाषा पठनपाठन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । (रिमाल, २०७७ :३५१)

मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानको भाग १ अर्न्तगत धारा ५ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषा हो भनी उल्लेख गरिएको छ । भाग ३ को मौलिक हकको धारा ३१ शिक्षासम्बन्धी हकको उपधारा ५ मा नेपालमा बस्ने प्रत्येक समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने त्यसको लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनिएको छ । (धारा ३१ (१) शिक्षा सम्बन्धी हक, नेपालको संविधान (२०७२) "त्यसैगरी संविधानको धारा ५१ (ग) मा बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने, संविधानको धारा ९६,७, १८, ३१,३२, ५१ र २८७ मा भाषाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

"विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुबै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ । " दफा २६(१), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०७५ ।

"नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदाय नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ ।" दफा २८ (१)

वर्तमान संविधानले विद्यालयीय (कक्षा १ देखि १२ सम्मको) शिक्षालाई स्थानीय सरकारको अधिनमा राखेको छ । (अनुसूची -८) । भाषासम्बन्धी सबै प्रकारका नीति निर्माण, भाषाको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि भाषा आयोगको व्यवस्था (धारा २८७) गरिएको छ ।

नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिम स्थापना भएको “स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा २ मा मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, अनुगमन तथा नियमन गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई हुनेछ भन्ने बुँदा उल्लेख रहेको छ ।

सेनेगलको डकारमा सम्पन्न सबैका लागि शिक्षा विषयक अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सम्मेलनका परिकल्पनाहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा १० डिसेम्बर सन् १९४८ मा जारी गरिएको मानव अधिकारको विश्वव्यापि घोषणापत्र, १६ डिसेम्बर सन् १९६६ मा जारी भएको नागरिक तथा राजनैनिक अधिकार विषयक राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध, सन् १९९० को सबैका लागि शिक्षा विषयक सम्मेलन, सन् १९८९ मा राष्ट्रसङ्घको साधारणसभाले पारित गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९९४ को समावेशी शिक्षासम्बन्धी सालमाका घोषणापत्र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (BPEP-II), संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा प्रायोजित १५ वर्षे दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०), सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, सन् २००० को डकार फ्रेमवर्क, राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५), बहुभाषिक नीति २०६३, बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) आदि जस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धि तथा शिक्षा आयोगहरूले मातृभाषामा शिक्षा दिइनुपर्ने कुरालाई अगाडि सारेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी सङ्घसंस्थाको भूमिका पनि यस प्रक्रियामा महत्वपूर्ण रहेको छ ।

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको प्रदुभाव भएपछि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ ले सिफरिस गरेअनुसार मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम २०५१ सालदेखि सुरुभएको हो । वि.स. २०५४ सालदेखि केही भाषाका पाठ्यक्रम निर्माण गरी पठनपाठन सुरु गरिएको थियो । हालसम्म पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा १ देखि ३ सम्म मातृभाषा बाल सन्दर्भ सामग्री तथा २४ वटा मातृभाषाको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक (आभारभूत तह कक्षा १-८)सम्मको तयार गरी लागू गरेको छ । मैथिली, भोजपुरी, थारु, अवधि, नेवारी (नेपाल भाषा) लिम्बू, तामाङ, गुरुङ, मगर, वान्तवा, चाम्लिङ, शेर्पा, सुनुवार, राजवंशी, याक्खा, मुगाली, तामाङ साम्बोटा, थारु (मध्य क्षेत्र) धिमाल, कुलुङ लगायत २५ भाषामा पाठ्यपुस्तक बनेका छन् । त्यसैगरी डोटेली, थकाली उर्दू, संस्कृत लगायत १४ भन्दा बढी भाषाका कथा, जीवनी र संस्कृति सम्बन्धी ३/३ वटा पाठ्यसामग्री तयार पारिएका छन् । त्यसैगरी शिक्षक तालिम, सामग्री तथा १० वटा भाषामा आधारभूत पाठ्यसामग्री तयार भइसकेको छ । सरकारले सन् २००७ साल वि.सं २०६४ देखि बहुभाषिक शिक्षा नीति पारित गरी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ पनि पारित भइ वि.स. २०७६ मा परिमार्जन पनि भइसकेको छ, भने त्यसैगरी साविक शिक्षा विभाग हाल शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र, समाहित शिक्षा शाखा अर्न्तगत बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम २०६३ सालदेखि २०६६ साल सम्म परीक्षणको रूपमा ६ वटा जिल्लाका ७ वटा विद्यालयमा ८ वटा मातृभाषामा सञ्चालन भइसकेको छ भने हाल सो-कार्यक्रम विस्तार भई २० वटा विद्यालयमा लागू भइसकेको छ । (अधिकारी २०६८, पृ. : ६५) ।

नेपालमा वि.सं. २०६२/०६३ को महत्वपूर्ण जनआन्दोलन र त्यसले ल्याएको राजनीतिक परिवर्तन पछि २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी गरियो । संविधानमा रहेको मातृभाषा सम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा माथि नै चर्चा भइसकेको छ । संविधानमा स्पष्ट व्यवस्था भएअनुसार विद्यालय शिक्षाको सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय तहलाई दिइएको छ । वि.सं. २०७४ सालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएसँगै

देशभरी ७५३ स्थानीय तहको संरचना निर्माण भयो । त्यही ७५३ स्थानीय सरकारहरू मध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । यो अध्ययनमा मूलत आठराई गाउँपालिकाभित्रका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित विभिन्न समुदायको मातृभाषा पठनपाठनका विविध पक्षहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यो लेख विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । विभिन्न पुस्तक तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू सङ्कलन गरी तयार गरिएको यस लेखमा मातृभाषा शिक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्रीहरूलाई उपयोग गरिएको छ । यसको साथै सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्तिहरूसँग छलफल तथा अन्तर्क्रिया पनि गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकाको सन्दर्भमा विभिन्न समुदायका मातृभाषा पठनपाठनको अवस्था तथा समस्याहरू र समाधानका लागि भएका प्रयासहरूको चर्चा गर्दै मातृभाषा शिक्षा पठनपाठनलाई प्रभावकारी बनाउन गर्न सकिने कार्यहरूको उपायहरू सुझाएर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तथ्याङ्कीय विश्लेषण

तेह्रथुम जिल्लाको ६ वटा स्थानीय तहमध्ये आठराई गाउँपालिका क्षेत्रफलको आधारमा सबैभन्दा ठुलो स्थानीय तह हो । यसको जम्मा क्षेत्रफल १६७.०७ वर्गकिलोमिटर रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार आठराई गाउँपालिकामा कुल १८,१५६ जनसङ्ख्या रहेको छ । जसमध्ये लिम्बू ६,१४१ (३३.८२%), ब्राम्हण २,९५६ (१६.२८%), तामाङ २,०२९ (११.१८%), क्षेत्री १,८६४ (१०.२७%), विश्वकर्मा १,१४५ (६.३१ %) गुरुङ ७०९ (३.९१%), परियार ६३६ (३.५%), मगर ६२४ (३.४४%), नेवार ४४४ (२.४५%), मिजार ३७४ (२.०६%), भुजेल २४४ (१.३४%), शेर्पा २४० (१.३२%), माझी १८० (०.९९ %) राई १६० (०.८८%) खालिङ ७३ (०.४०%), खवास ७१ (०.३९%) र अन्य २६६ (१.४६%) रहेका छन् । (स्रोत :राष्ट्रिय जनगणना २०७८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार आठराई गाउँपालिकामा १७ जातजातिको बसोबास रहेको छ । तर गाउँपालिका भित्र सञ्चालित मातृभाषा शिक्षामा गुरुङ, मगर, तामाङ, संस्कृत र लिम्बू गरी ४ ओटा भाषामा मात्र पठनपाठन हुने गरेको छ । जसको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

आठराई गाउँपालिकामा मातृभाषा पठनपाठन हुने विद्यालयको, शिक्षक र भाषा विषयको नाम

क्र.स.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नामथर	भाषा विषय
१	श्री राम संस्कृत मावि खेलपुर	सपना निरौला	संस्कृत
२	श्री मूलपानी आवि संक्रान्तिबजार	शान्ताकुमारी लिम्बू	लिम्बू
३	श्री सिंहदेवी आवि संक्रान्तिबजार	रामकुमारी लिम्बू	लिम्बू
४	श्री लिसिबुङ आवि संक्रान्तिबजार	रामकुमारी नेम्वाङ	लिम्बू
५	श्री महेन्द्र मावि खामलालुङ	साधना वनेम	लिम्बू

क्र.स.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नामथर	भाषा विषय
६	श्री कालिका आवि खाम्लालुङ	मनिषा फोम्बो	लिम्बू
७	श्री जलकन्या आवि खाम्लालुङ	इक्सा लिम्बू	लिम्बू
८	श्री सिंहवाहिनी आवि खाम्लालुङ	अञ्जना लिम्बू	लिम्बू
९	श्री सामथाङ आवि खाम्लालुङ	विन्द्रकला तामाङ	तामाङ
१०	श्री जनता आवि खाम्लालुङ	सुना थलङ	लिम्बू
११	श्री बुद्ध आवि खाम्लालुङ	निरु पाहिम	लिम्बू
१२	श्री जुरे आवि खाम्लालुङ	मञ्जु चोडवाङ लिम्बू	लिम्बू
१३	श्री सरस्वती मावि ह्वाकु	भुमिका चम्सु लिम्बू	लिम्बू
१४	श्री लक्ष्मी आवि ह्वाकु	चन्द्र ईडनाम	लिम्बु
१५	श्री जनता आवि ह्वाकु	चन्द्र प्रकाश गुरुङ	गुरुङ
१६	श्री हाडयाक्मा आवि ह्वाकु	रमेश लिम्बू	लिम्बू
१७	श्री महादेव आवि ह्वाकु	सुमन गुरुङ	गुरुङ
१८	श्री प्रणामी मावि इवा	लक्ष्मी लिम्बू	लिम्बू
१९	श्री रन्दल आवि इवा	आकृती इडनाम	लिम्बू
२०	श्री जनता आवि इवा	मिना इडनाम	लिम्बू
२१	केलिङ आवि इवा	सञ्जु इडनाम	लिम्बू
२२	श्री भानु आवि इवा	कविता पुलामी मगर	मगर
२३	श्री शिवधर आवि चुहानडाँडा	सपना तामाङ	तामाङ
२४	श्री सुर्योदय आवि चुहानडाँडा	एलिसा कन्दडवा	लिम्बू
२४	श्री हंसवाहिनी आवि चुहानडाँडा	गोमादेवी लिम्बू	लिम्बू
२५	श्री कालिका आवि चुहानडाँडा	धनबहादुर लिम्बू	लिम्बू
२६	श्री भगवती आवि चुहानडाँडा	गोविन्द कन्दडवा	लिम्बू
२७	श्री जलकन्या आवि चुहानडाँडा	जनुका तुम्बापो कन्दडवा	लिम्बू
२८	श्री बौद्ध प्रगति आवि चुहानडाँडा	सुरेन्द्र मोक्तान तामाङ	तामाङ
२९	श्री भगवती मावि थोक्लुङ	सविता लिम्बू कन्दडवा	लिम्बू
३०	श्री आधारभूत जनस्मृति आवि थोक्लुङ	सविना स्याङवा तामाङ	तामाङ
३१	श्री पञ्चकन्या आवि थोक्लुङ	सोनाम तामाङ	तामाङ
३२	श्री सरस्वती आवि थोक्लुङ	गोमादेवी तामाङ	तामाङ

स्रोत : आठराई गाउँपालिका, शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखा ।

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा यस आठराई गाउँपालिकामा जम्मा ५९ वटा सामुदायिक विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेकोमा ३२ वटा विद्यालयमा मातृभाषा पढाउनको लागि शिक्षकको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसमा ६ वटा विद्यालयमा तामाङ भाषा, १ वटा विद्यालयमा मगर भाषा, २ वटा विद्यालयमा गुरुङ भाषा, १ ओटा विद्यालयमा संस्कृत भाषा र २२ वटा विद्यालयमा लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) पठनपाठनको लागि शिक्षकको व्यवस्था गरी पठनपाठनको व्यवस्था मिलाइएको छ ।

शिक्षण विधि र सिकाइ क्रियाकलाप

मातृभाषा सम्बन्धित समुदायको पहिचान हो । भाषा भित्र आफ्नो चिनारी, अस्थित्व, परम्परागत ज्ञान सिप, प्रविधि र मौलिक पहिचान प्रतिविम्बित हुन्छ । आधुनिक प्रविधि, अन्तरसांस्कृतिक सम्बन्ध, मिश्रित समाज, विश्वव्यापीकरण र शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषा भएका कारण पछिल्लो युवा पुस्तामा मातृभाषाको प्रयोग कम हुँदै गइरहेको छ । धेरै मातृभाषाहरू लोप भइरहेका छन् । केही भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका छन् । मातृभाषाको लोप भएसँगै त्यो समुदायको सभ्यता र अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने निश्चित छ । यस कुरालाई मध्यनजर गर्दै आठराई गाउँपालिकाले सामुदायिक विद्यालयमा मातृभाषा पठनपाठनका लागि शिक्षकको व्यवस्था गरी पठनपाठनको कार्य गर्नु सकारात्मक पक्ष हो ।

आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषा पठनपाठनको अवस्था प्रभावकारी नभएको पाइएको छ । कति विद्यालयले त मातृभाषा नै पठनपाठन नगरी अन्य विषयहरू पढाउन लगाउने गरेको अवस्था छ । खासगरी गुरुङ र मगर भाषा पठनपाठन नै हुने गरेको छैन । संस्कृत, लिम्बू र तामाङ भाषा भने पठनपाठन हुने गरेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले आधारभूत तह कक्षा १-८ सम्म मातृभाषा पठनपाठन गर्न सकिने व्यवस्था गरे पनि धेरैजसो विद्यालयले कक्षा १-३ सम्म बहुकक्षा शिक्षण पद्धतिबाट पठनपाठन गर्ने गरेका छन् । परम्परागत शिक्षण विधिको प्रयोगले कक्षा सिकाइ प्रभावकारी हुन सकेको छैन । समयमा नै पाठ्यपुस्तक तथा अन्य शैक्षिक र सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध नहुनाले सामान्य आधारभूत ज्ञानको लागि मात्र मातृभाषा पठनपाठन भइरहेको अवस्था रहेका छन् । विद्यालय प्रशासन र अन्य सरोकारवालाहरूले यसतर्फ उल्लेख्य ध्यान नदिँदा मातृभाषा पठनपाठन औपचारिकतामा मात्र सीमित रहेको तथ्य जगजाहेर छ ।

मातृभाषा पठनपाठनका समस्याहरू

आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषा पठनपाठनमा देखा परेका समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- गाउँपालिकाले शिक्षक शिक्षा ऐन र नियमावलीमा मातृभाषा सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न नसक्नु,
- शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था गर्न नसक्नु र मातृभाषा पठनपाठन गर्ने शिक्षकहरूको पारिश्रमिक सेवा, सर्त र सुविधाहरू स्पष्ट नहुनु,
- समयमा नै पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको सहज उपलब्धता नहुनु,
- शैक्षिक सामग्री र अन्य सामग्रीहरूको उपलब्धता नहुनु,
- मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूका लागि तालिमको व्यवस्था नहुनु र स्पष्ट शैक्षिक योग्यता नतोकिनु,

- निश्चित कक्षा पढेपछि अन्त्य हुनु माथिल्लो कक्षासम्म पढाइहुने व्यवस्था नहुनु,
- विद्यालय प्रशासन तथा समुदाय अभिभावकहरूले चासो नदिनु,
- विद्यार्थीहरूले मातृभाषा पढ्न ध्यान नदिनु,
- विद्यार्थीहरूमा मातृभाषा प्रतिको मोह घट्नु,

समस्या समाधानका लागि भएका प्रयास तथा सुभावहरू

आठराई गाउँपालिकाले मातृभाषा पठनपाठनका लागि गरेका प्रयास तथा सुभावहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- मातृभाषा सञ्चालनमा रहेका विद्यालयमा शिक्षकको व्यवस्था गरी पारिश्रमिकमा वृद्धि गरेको,
- नियमित अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गरेको साथै विद्यालय संरचनामा ल्याउन सफल भएको,
- मातृभाषा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको लागि गाउँसभाबाट नीतिगत निर्णयहरू पारित गरेको,
- शिक्षक तालिमको व्यवस्था गरी आवश्यक पाठ्यसामग्रीको सहज उपलब्धता हुने वातावरणको सुनिश्चितता हुनु पर्दछ,
- गाउँपालिकाभित्रका अन्य विद्यालयमा पनि मातृभाषा शिक्षा पठनपाठन विस्तार गराउनु पर्दछ
- प्रभावकारी शिक्षणका लागि आवश्यक पाठ्यसामग्री सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउनु पर्दछ,
- शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ साथै नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ,
- मातृभाषा कक्षाको स्तरवृद्धि गरी माथिल्लो तहसम्म पढाइ हुने वातावरण सुनिश्चित गरिनु पर्दछ,
- समुदाय तथा अभिभावकहरूलाई सचेत गराउने विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु पर्दछ

निष्कर्ष

हाम्रो देश नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । सबैभन्दा पछिल्लो जनगणना २०७८ ले नेपालमा १२४ मातृभाषाहरू बोलिँदै आएको तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाव आयोगको प्रतिवेदन २०५० सालदेखि सुरु गरिएको थियो र २०५४ सालदेखि विभिन्न मातृभाषाहरूको पाठ्यक्रम नै निर्माण गरेर मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरिएको थियो । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले व्यवस्था गरेअनुसार आधारभूत तह कक्षा १-८ मा ४ पाठ्यघण्टा र वार्षिक १२८ कार्यघण्टाको स्थानीय विषय वा मातृभाषा पठनपाठन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । यसको साथै वि.स. २०७२ सालमा जारी गरिएको नेपालको संविधान, शिक्षा ऐन, नियमावली, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, विभिन्न आयोगको प्रतिवेदन, नीति, कानून, निर्देशिका र विभिन्न गैरसरकारी र सरकारी सङ्घसंस्थाले पनि मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । हालसम्म नेपाल विभिन्न २४ वटा मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक तयार गरी ५०० भन्दा बढी विद्यालयमा पठनपाठन कार्यहरू सञ्चालन भइरहेका छन् ।

नेपालमा वि.स. २०७४ सालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएसँगै देशभर ७५३ स्थानीय तहहरू निर्माण भए । ७५३ स्थानीय तहमध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । आठराई गाउँपालिका स्थापना हुनुभन्दा अगाडि नै यस क्षेत्रका विद्यालयहरूमा मातृभाषा पठनपाठन कार्य सञ्चालन भइरहेको थियो । यसको

व्यवस्थापन र सञ्चालन तत्कालीन जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्थानीय तहहरूले गरिरहेका थिए । स्थानीय सरकारको निर्माण भएपछि मातृभाषा शिक्षामा सुधार आएको छ । आठराई गाउँपालिकामा लिम्बू, तामाङ, मगर, गुरुङ र संस्कृत गरी जम्मा ५ ओटा मातृभाषाका विषयहरू सामुदायिक विद्यालयहरूमा पठनपाठन भइरहेका छन् । भाषा शिक्षकको दरबन्दी कायम गरी सेवासुविधामा पनि वृद्धि गरिएको छ । पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री र अन्य शैक्षिक सामग्रीहरू निर्माण गरी समयमै विद्यालयमा पठाउने कार्य सुरु गरिएको छ । मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गराउन तालिम सेमिनारहरू सञ्चालन गर्न गाउँपालिका शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखाले गृहकार्य गरिरहेको छ । यति हँदाहुँदै पनि मातृभाषा शिक्षाको गुणस्तर अत्यन्तै न्यून रहेको छ । सिकाइ उपलब्धि सहज रूपमा हासिल गर्न सकिएको छैन । मातृभाषा शिक्षा केवल औपचारिकता पूरा गर्ने किसिमको मात्र छ । मातृभाषा शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरू सबै जिम्मेवार हुनु आवश्यक देखिन्छ । स्पष्ट नीति निर्माण गरी सम्बन्धित निकायबाट प्रभावकारी अनुगमन र नियमन गर्न सके आठराईमा मातृभाषा शिक्षाको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, बालकृष्ण (२०६८), *शिक्षामा विविधताको लागि पाठ्यक्रम*, सनलाइट पब्लिकेशन ।
- आचार्य, शर्वाज (२०६९), प्राथमिक विद्यालयका नेपाली इतर मातृभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषा सिकाइ उलब्धिको अध्ययन, *शिक्षा*, २८ (१) ११९-१३४ ।
- आचार्य, सुशन र अन्य (सन २००९), *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका नीति तथा रणनीतिहरूको पुनरावलोकन*, शिक्षा विभाग ।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (विसं. २०७२), *नेपालको संविधान –२०७२*, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- खनाल, पेशल (२०६०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, सनलाइट पब्लिकेशन ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- भाषा आयोग, (२०७६), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, (तेस्रो): भाषा आयोग* ।
- रिमाल, डिल्लीराम (प्रतिवेदक) (२०७५), *शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्बन्धी एकिकृत अध्ययन प्रतिवेदन, लालझाडी गाउँपालिका कञ्चनपुर, रानाथारुभाषा*, प्रकाशक, भाषा आयोग ।
- उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०७५) : नेपाल सरकार, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोग, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन ।
- भाषा विकासकेन्द्र नेपाल (२०६७), *बहुभाषिक शिक्षा किन आवश्यक छ ?*, नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा । आठराई गाउँपालिका (२०८१), *शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखा*, आठराई गाउँपालिका सक्रान्तिबजार, तेह्रथुम ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०७८), *राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदन*, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- Best, J. W. & Khan James, V. (2009). *Research in education* (Tenth edition). PHI Learning Privet Limited.
- Swayam P. (2012). *A guideling for thesis writing in maters degree in education*. Central Department of Education, Kirtipur.